

Na hranici paradigiem: ortodoxný marxizmus a jeho bolševická revízia*

JURAJ BENKO

Kľúčové slová: ortodoxný marxizmus, bolševizmus, politická ideológia, revizionizmus, zmena paradigmy

V ikonografii socialistických diktatúr sa vysoko čneli postavy Karola Marxa, Fridricha Engelsa a Vladimíra Iljiča Lenina. Vládnuce režimy ich prezentovali ako otcov – zakladateľov. Oproti iným, epizodickejším postavám mali trvalé miesto na vrchole panteónu v krajinách sovietskeho bloku bez toho, aby vnútorné mocenské turbulencie zanechali ujmu na ich povesti. Boli univerzálnymi symbolmi. Prví dvaja sa ocitli v úlohe tvorcov vedeckého socialistického svetonázoru a ten tretí získal naoko skromnejšiu rolu ich geniálneho žiaka.

Doktrína, ktorá sa pod ikonickým názvom marxizmus-leninizmus vyvíjala v prvej socialistickej diktatúre – v Sovietskom zväze, sa vydávala za syntézu učenia Marxa, Engelsa a Lenina.¹ Jej hlavnou funkciou bolo ideologicky stabilizovať rodiace sa sovietske impérium a v rámci toho bola mocensky ustanovená ako paradigma spoločenských vied a základ ich výskumného programu.²

Jednou z dôležitých súčastí takéhoto sociálnovedného výskumu bolo vedecké dokazovanie jednoty myšlienok nemeckých učiteľov a ich ruských – bolševických – žiakov. Výsledky vyvolané politickou objednávkou sú dnes vo vedeckej obci prekonané a neobstojajú. V hlásaní organickej jednoty, ba až mystickej prepojenosti marxizmu a bolševizmu

* Štúdiá vznikla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0123/12 *Sociálny radikalizmus a radikálny socializmus na Slovensku v medzivojnovom období. Artikulácia sociálnej nespokojnosti a hľadanie alternatív v krízových obdobiach vývoja slovenskej spoločnosti v rámci socialistického a komunistického hnutia (1918 – 1939)*.

¹ Pozri: МИТИН, Марк Б. Марксизм-ленинизм. In *Большая советская энциклопедия* [MITIN, Mark B. Marksizmus-leninizmus. In *Vel'ká sovietska encyklopédia*], Zv. 15, 3. vyd., Москва : Советская энциклопедия, 1974. <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Марксизм-ленинизм/> (posledný náhľad 31. 5. 2014)

² Pojem „vedecký výskumný program“ používam v kontexte Lakatosovho modelu vedeckej racionality a do istej miery ako inováciu trochu voľnejšieho – Kuhnovho – konceptu vedeckej paradigmy. K tomu: LAKATOS, Imre. *Falsification and Methodology of Scientific Research Programmes*. In LAKATOS, Imre. *Criticism and the Growth of Knowledge*. New York : Cambridge University Press, 1970, s. 91-195. KUHN, Thomas S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha : Oikoymenh, 1997, 207 s.

mala väčšie a trvácnejšie úspechy skôr propaganda a ikonografia. Dodnes, už desiatky rokov po páde socialistických režimov v Rusku a strednej Európe, je v laickom prostredí marxizmus vnímaný takmer neodlíšiteľne od leninizmu. Pri mene Marx sa okrem Engelsa automaticky vybaví Lenin, prvomájové transparenty, betónové sídliská či tesil. Pri trochu kritickejšom pohľade je súvislosť pochybná, no je to naša skúsenosť.

Podobne aj historická realita bola zložitejšia a prízemnejšia než jej reprezentácia v socialistickej mytológii. Hľadanie miesta a času, v ktorom došlo k ospevovanému skĺbeniu „marxizmu“ a „leninizmu“, odkrýva zaujímavý pohľad na rozporuplné intelektuálne, politické i sociálne dejiny európskeho socialistického hnutia v prvej štvrtine dvadsiateho storočia, ako aj na duchovnú klímu tejto predvojnovovej doby. Privádza nás k ruskému socialistickému exilu na prelome 19. a 20. storočia a k vzniku jedného z intelektuálnych derivátov súdobého marxizmu – k bolševizmu. Predstavoval svojráznu odpoveď na špecifickú situáciu, do ktorej politický vývoj v Rusku, ako aj kríza socialistickej ideológie v ruskom i európskom sociálnodemokratickom hnutí vmanévrovali niekoľkých ruských revolucionárov, marxistov a sociálnych demokratov. Analýza tejto situácie a reakcie na ňu môžu sčasti naznačiť, do akej miery možno hovoriť o bolševizme ako o pokračovaní marxizmu a do akej miery vznik bolševizmu a jeho vpád na intelektuálne javisko socialistického hnutia predstavuje skôr ruptúru v dovtedajšom vývoji marxistickej doktríny.

V nasledujúcom článku sa budem zaoberať vznikom bolševickej ideológie skôr z druhej naznačenej perspektívy. Priblížim vznik tohto marxistického derivátu v kontexte krízy ideológie európskeho sociálnodemokratického hnutia a nástupu marxistického revizionizmu, pričom sa zameriam na vysvetlenie bolševickej revízie a najmä jej špecifickej podoby ako dôsledku zmeny paradigiem pohľadu na človeka, najnižšie sociálne vrstvy, spoločnosť a ich vzájomný vzťah.³

Hoci marxisticko-leninská ideológia hovorila o logickej či organickej konzistencii, prepojenosti, jednote, koherentnosti, kontinuite marxizmu a bolševizmu, vo viacerých ohľadoch môžeme hovoriť o zlome v dlhodobom vývoji marxistickej politickej ideológie, pestovanej v intelektuálnych kruhoch socialistického hnutia na západe od konca päťdesiatych rokov 19. storočia a s určitým sklzom v Rusku.

³ V štúdiu vychádzam z úvodných kapitol svojej knihy, doplnenej o ďalšie výsledky výskumu. Pozri: BENKO, Juraj. *Bolševizmus medzi Východom a Západom (1900 – 1920)*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, 263 s.

Ortodoxný marxizmus. V zajatí pozitivistickej paradigmy

Od teórie k politickej doktríne

Karol Marx spolu s Fridrichom Engelsom uviedol do sveta poznania novú teóriu spoločenskej zmeny – historický materializmus. Zahŕňala jednak výklad minulosti, analýzu prítomnosti a na ich základoch postavila aj výhľad do budúcnosti. V tomto ohľade sa nelíšila od iných veľkých modernizačných teórií, ktoré okrem interpretácie a vysvetlenia sveta ponúkali aj teleológiu historického vývoja.⁴

Marxove práce prinášali nielen originálny, inovatívny a heuristicky plodný výskumný program, ktorý analyzoval a vysvetľoval spoločenskú realitu. Nová teória ideologicky fundovala i širší – marxistický – diskurz.⁵ Z jej racionalistického jadra čerpal svoju legitimitu, no presvedčivosť, vplyv, význam a pôsobnosť marxistického diskurzu stáli aj na iných pilieroch – predovšetkým na silnom emancipačnom príbehu, ktorý poskytoval niečo viac, než len príslub racionálneho vysvetlenia sveta. Prinášal „zmysel a motiváciu“, časopriestorovú identitu a „telos“ historického vývoja.⁶ Jedno z ústredných posolstiev, ktoré v tomto smere presahovalo teóriu, bol príbeh o mesianistickom poslaní priemyselného proletariátu v pláne oslobodenia ľudstva od všetkých foriem útlaku a vykorisťovania. Predovšetkým vďaka svojim teleologickým a mesianistickým kvalitám sa mohol marxistický naratív uchytiť nielen medzi úzkou vrstvou intelektuálov, ale aj v európskom socialistickom hnutí druhej polovice 19. storočia – ako jeho vplyvná politická ideológia.

Počas existencie I. internacionály (1864 – 1876) bola ideová a politická nadstavba socialistického hnutia pretkaná spleťou rôznych doktrín a prúdov. Povedané v „izmoch“, svoj vplyv mali anarchisti, lassalisti, proudhonisti, saint-simonisti a iné emancipačné koncepcie proletariátu a vôbec „štvrtého stavu“. V rámci tohto ideologického Babylonu sa

⁴ Celkovo sa dá jadro doktríny historického materializmu zhrnúť do siedmich postulátov: 1. ľudia sa rodia do určitých ekonomických vzťahov, ktoré korešpondujú s dosiahnutým stupňom výrobných síl; 2. ekonomická základňa spoločnosti determinuje podobu nadstavby a jej možných variácií, vrátane politickej sféry a spoločenského vedomia; 3. na určitom stupni vývoja základne dochádza ku konfliktu výrobných síl a ekonomických vzťahov, dochádza k sociálnej revolúcii; 4. zmeny a napätie v základni určujú aj zmeny v myslení ľudí a triedny boj je motor prechodu z jednej spoločenskej formácie do druhej, vyššej; 5. úspešný prechod je možný len vtedy, ak sú prítomné materiálne predpoklady; 6. dejiny sú pokrokom, pokiaľ umožňujú rozvoj výrobných síl; 7. komunizmus znamená ukončenie triedneho antagonizmu v dejinách. Výrobné sily ukryté v lone buržoáznej spoločnosti sú riešením aj jej antagonizmu. BURAWOY, Michael. Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth. In *American Sociological Review*, 1990, roč. 55, č. 6, s. 780.

⁵ Vychádzam z charakteristiky modernizačných sociálnych teórií Jeffreyho C. Alexandra. Bližšie: ŠUBRT, Jiří. Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné peridy. Stručný nástin problematiky. In *Sociologický časopis*, 1996, roč. 32, č. 2, s. 189-198. http://sreview.soc.cas.cz/uploads/e111e3dca07f1fe27f4571f340b5891594d39ec4_306_189SUBRT.pdf (posledný náhľad 31. 5. 2014)

⁶ Tamže.

postupne presadzovala nová, no v tomto prostredí impozantná teória Karola Marxa a Fridricha Engelsa.⁷

Politickou a intelektuálnou baštou marxizmu sa koncom 19. storočia stala nemecká sociálna demokracia. V roku 1891 bol marxizmus kanonizovaný v *Erfurtskom programe* strany a stal sa socialistickou *ortodoxiou*. Erfurtský program predstavoval ideologický míľnik vo vývoji hnutia.⁸ Nemecká sociálna demokracia bola v znovuzrodenej II. internacionále (1889 – 1914) najsilnejšou a najvplyvnejšou politickou stranou. Okolitému socialistickému hnutiu neposkytovala len úspešný organizačný model, ale predstavovala preň aj hlavný ideologický maják. Disponovala rozvinutým politickým a ekonomickým diskurzom a jej teoretici sa tešili značnej autorite medzi európskou socialistickou inteligenciou.⁹ Doktrínalne problémy, ktoré sa riešili na pôde sociálnej demokracie v Nemecku, sa nedotýkali len nemeckého hnutia, ale určovali politiku sociálnodemokratického hnutia minimálne v stredoeurópskom kontexte. Úspech marxizmu v nemeckej sociálnej demokracii zároveň znamenal jeho úspech aj na pôde II. internacionály.

V panujúcej intelektuálnej klíme druhej polovice 19. storočia, ktorú výrazne poznačil scientistický optimizmus, sa ortodoxný marxizmus proti konkurenčným prúdom i minulým socialistickým učeniam vymedzoval ako „vedecká“ teória socializmu. Starostlivo pestovaný status vedy považovali predstavitelia hnutia aj za hlavný zdroj jej nárokov stať sa vyvolenou doktrínou robotníckeho hnutia.¹⁰

Transformácia

Doktrína, ktorá sa stala dominantnou ideológiou európskeho socialistického hnutia, základom jej programu a kostrou jej diskurzu, však nebola tou istou teóriou, s ktorou vystúpil Marx. Cesta sociálnej teórie z londýnskej študovne nemeckého učenca na ideologické výsledie neprebehla bez ujmy.

S jej funkčnou premenou – na politickú ideológiu impozantného mnohomiliónového hnutia – došlo aj k obsahovej transformácii celej náuky. V novej funkcii marxizmus

⁷ BERMAN, Sheri. The Roots and Rationale of Social Democracy. In PAUL, Ellen Frankel – MILLER, Fred D. – PAUL, Jeffrey. *After socialism*. New York : Cambridge University Press, 2003, s. 115.

⁸ Aj napriek svojej kanonizácii bola aj samotná Sociálnodemokratická strana Nemecka stále vzdialená od čisto marxistickej organizácie. Sám Erfurtský program sa skladal z dvoch častí. Jedna bola napísaná Karolom Kautským na podklade téz Komunistického manifestu a zaoberá sa analýzou kapitalizmu a jeho premeny na socialistickú spoločnosť. Druhú časť spísal Eduard Bernstein a obsahuje najmä reformné požiadavky týkajúce sa skrátenia pracovného času, volebného práva, daní a pod. REES, John. *The Algebra of Revolution. The Dialectic and the Classical Marxist Tradition*. London and New York : Taylor & Francis e-Library, 2005, s. 121.

⁹ COSER, Lewis A. Marxist Thought in the First Quarter of the 20th Century. In *The American Journal of Sociology*, 1972, roč. 78, č. 1, s. 175.

¹⁰ Či a do akej miery bolo presvedčenie o „vedeckosti“ marxizmu opodstatnené, sa v tejto štúdii podrobnejšie nezaoberám. Vzhľadom na povahu zvolených otázok a záverov je táto téma irelevantná. Viac k nej pozri napr.: BURAWOY 1990, s. 775-793.

prechádzal špecifickou premenou, ktorá bola predovšetkým adaptáciou pôvodnej teórie na okolitú situáciu. Na jednej strane reagoval na vnútorné potreby hnutia, v ktorom sa najvýraznejšie uplatnil a ďalej rozvíjal. Premena teórie na pomerne rigidnú politickú doktrínu a vplyvný svetonázor najnižších sociálnych vrstiev prebiehala predovšetkým v mene simplifikácie, systematizácie a interpretácie odkazu nemeckých učencov. Ezoterický obsah *Kapitálu* a iných analytických prác bol prerazovaný do jednoduchšieho a zrozumiteľnejšieho jazyka osvety, agitácie, angažovaného umenia, žurnalistiky či politických programov.

Na druhej strane, podobu transformácie určovali aj širšie okolnosti – sociálny, ekonomický, politický a intelektuálny vývoj v druhej polovici 19. storočia. Konfrontoval ho s novými problémami a výzvami. Pokiaľ aj nespôsobili modifikovanie vlastného jadra teórie, prispievali k akcentovaniu určitých stránok náuky na úkor iných.

Celá premena teórie na ideológiu prebiehala v duchu scientistickej, materialistickej a deterministickej paradigmy, ktorá ovládla intelektuálnu klímu a politický diskurz druhej polovice 19. storočia. Úspechy a rozvoj prírodných vied inšpirovali aj spoločensko-vedné poznania. Výrazne poznačili pohľad na človeka a ľudské konanie. V politickom myslení viedli k viere v nezadržateľný pokrok a racionalitu vo vývoji a spravovaní spoločnosti.¹¹ Optimizmus, ktorý v rozvoji vied videl hlavný prísľub na dosiahnutie lepšieho sveta, tvoril základ spomínanej paradigmy rozvíjanej od čias osvietenstva.

Spod vplyvu dominujúcej intelektuálnej klímy sa nedá vyňať ani Marxova tvorba. Je poznačená silným dôrazom na štúdium neosobných síl a procesov nezávislých od ľudskej vôle a analogických k silám objaveným vo svete prírodných vied.¹² Navyše, ako Engels priznával v liste Josephovi Blochovi z roku 1890, už i tak silne deterministicke stránky marxizmu ešte viac akcentovali jej tvorcovia sami. „*Marx a ja sme šťastní sami na vine, že mladí niekedy akcentujú ekonomickú stránku viac, než si zaslúži. Zdôrazňovali sme [tento] hlavný princíp zoči-voči našim protivníkom, ktorí ho popierali, a nie vždy sme mali čas, miesto a príležitosť dať aj iným prvkom zahrnutým v interakcii to, čo im náleží.*“¹³

Všetky načrtnuté faktory sa najmä po Marxovej smrti (1883) významnou mierou podpísali na špecifickej transformácii, ktorou originálny, inovatívny a heuristicky plodný vý-

¹¹ KRYLOVA, Anna. Beyond the Spontaneity-Consciousness Paradigm: „Class Instinct“ as a Promising Category of Historical Analysis. In *Slavic Review*, 2003, roč. 62, č. 1, s. 17.

¹² LICHTHEIM, George. *Marxism. An Historical and Critical Study*. New York : Praeger 1971, s. 236. Cit. in THOMAS, Paul. *Marxism and Scientific Socialism. From Engels to Althusser*. London and New York : Taylor & Francis e-Library 2008, s. 12.

¹³ List F. Engelsa Josephovi Blochovi z 21. 9. 1890. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21.htm (posledný náhľad 31. 5. 2014). Pozri tiež: BLACKLEDGE, Paul. *Reflections on the Marxist Theory of History*. Manchester : Manchester University Press 2006, s. 25-27.

skumný program prešiel,¹⁴ hneď ako bol vyňatý z vedeckého prostredia a prenesený do sveta sociálnych a politických bojov. V duchu dobového pozitivizmu sa z Marxovej teórie vymodelovala evolučná a deterministická politická ideológia a naratív so silnou eschatologickou zápletkou. Na tomto ideologickom základe sa rozvíjal aj mainstreamový diskurz sociálnej demokracie pred prvou svetovou vojnou.

V procese systematizácie a simplifikácie, a *de facto* tvorby marxistickej ortodoxie v poslednej štvrtine 19. storočia, zohrali kľúčovú úlohu sám Marxov dlhoročný spolupracovník Fridrich Engels, ako aj priamy Marxov a Engelsov žiak Karl Kautsky.¹⁵

Engelsov *Anti-Dühring* (1878) sa stal najvplyvnejšou „učebnicou“ doktríny. Prístupným jazykom podával systematický prehľad Marxovej teórie¹⁶ a stal sa základom marxistického svetonázoru (*Weltanschauung*). Zjednodušil Marxov teoretický odkaz sústredujúci sa predovšetkým na sociálno-ekonomické štúdium spoločenských foriem v dejinách, sprístupnil ho širšiemu publiku a tiež aj rozšíril na vývoj celého univerza. Pre celé ďalšie generácie marxistov sa *Anti-Dühring* stal popri *Komunistickom manifeste* základnou príručkou doktríny a autoritatívnym výkladom najkomplexnejšej sumy Marxových myšlienok – *Kapitálu*.¹⁷ Po Engelsovej smrti zároveň dochádzalo v čoraz väčšej miere aj k nekritickej identifikácii jeho myšlienok s Marxovými.¹⁸

Pokiaľ bol Engels eminentným tvorcom, tak Kautsky sa stal hlavným popularizátorom a strážcom doktríny. Chránil ju pred cudzími vplyvmi a jeho práce boli prvé, ba často jediné interpretácie Marxovho diela, prístupné celej generácii socialistov v Nemecku a Európe, a nakoniec aj aplikoval marxistickú schému na existujúce spoločenské fenomény i dejinné udalosti.¹⁹

¹⁴ Táto črta marxizmu – ako vedeckej teórie a novej paradigmy sociálnovedného poznania – nezanikla. Aj po poldruha storočí (ak neberieme do úvahy marxizmus-leninizmus) ho možno považovať za kontinuálne existujúci a rozvíjajúci sa vedecký výskumný program. Mal a dodnes má vplyv nielen v politickej teórii, ale aj v sociológii, histórii, ekonómii, antropológii či v psychológii.

¹⁵ BERMAN 2003, s. 117.

¹⁶ ENGELS, Friedrich. „*Anti-Dühring*“: (Prevrat pána Eugena Dühringa vo vede). 3. vyd. Bratislava : Pravda 1976, 431 s.

¹⁷ ELBE, Ingo. *Between Marx, Marxism, and Marxisms – Ways of Reading Marx's Theory*. In *Viewpoint Magazine*, 2013. <http://viewpointmag.com/2013/10/21/between-marx-marxism-and-marxisms-ways-of-reading-marxs-theory/>. Okrem nej zohralo neprehliadnuteľnú úlohu príručiek marxizmu niekoľko ďalších kníh. Jadro doktríny zhŕňajú jednak úvod k dielu *Príspevok ku kritike politickej ekonómie* (1859), a jednak texty z neskorého obdobia *Ludwig Feuerbach a koniec klasickej nemeckej filozofie* (1886), ako aj doplnky k tretiemu zväzku *Kapitálu* (1894/95).

¹⁸ COLLETTI, Lucio. Bernstein and the Marxism of the Second International. In *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*. Rome : New Left Books, 1972, s. 16-17.

¹⁹ KOLAKOWSKI, Leszek. *Main Currents of Marxism. It's Rise, Growth and Dissolution*. Zv. II, The Golden Age. Oxford : Clarendon Press 1978, s. 31.

Kautského práce prispeli levím podielom k rozšíreniu vplyvného stereotypu o marxizme ako „vedeckom“ socializme.²⁰ Počas jeho pôsobenia v role ideologického veľkňaza sociálnej demokracie predpovedala doktrína nevyhnutný, objektívnymi zákonitosťami vývoja spoločnosti podmienený rast spoločenských protirečení, ekonomických kríz i biedy najnižších vrstiev, ktoré museli nevyhnutne viesť k skolabovaniu celého systému. Následné víťazstvo socializmu nemalo znamenať nič iné, než naplnenie fungujúcich zákonov historického vývoja.²¹

V tejto podobe sa ortodoxný marxizmus stal mimoriadne úspešnou ideológiou, ktorá v priebehu dvoch desaťročí ovládla diskurz v socialistickom hnutí a na pôde II. internacionály. Doktrína zatlačila do úzadia iné, opozičné či radikálnejšie prúdy a „poskytla jednoduchý, prístupný a optimistický katechizmus vhodný na masové obracanie na vieru s priamočiarou a silnou víziou schopnou získať konvertitov kdekoľvek na svete.“²²

Kautsky a jeho ideologickí spolupútnici považovali marxizmus za priame a objektívne vyjadrenie životných záujmov proletariátu. Boli presvedčení, že pevné prilnutie robotníctva k tejto ideológii nastane nevyhnutne ako dôsledok ich sociálneho a ekonomického bytia uprostred kapitalistickej spoločnosti. Malo byť len otázkou času, keď sa sociálna „trieda o sebe“ (*Klasse an sich*) zmení na politickú „triedu pre seba“ (*Klasse für sich*).²³

Sama politika hrala v epochálnom procese napĺňania „železnej zákonitosti“ dejín, ktorú hlásala marxistická ortodoxia, len druhé husle. V deterministickej optike bola len odrazom anonymných ekonomických síl, ktoré tlačili robotníctvo k organizovaniu a politickej činnosti.

Kríza

Ako sa však ukázalo, postupujúca industrializácia Západu nepriniesla ten sled dôsledkov, ktorý bol presvedčivo narysovaný v marxistických učebniciach a katechizmoch. Ekonomická, sociálna i politická realita na konci 19. storočia nezodpovedala katastrofickému scenáru *Komunistického manifestu* ani *Anti-Düringu*, či *Erfurtského programu*. Ortodoxná doktrína a jej politické i ekonomické predpovede sa nenapĺňali, naopak, situácia najmä v rozvinutých priemyselných spoločnostiach v západnej Európe, ako aj v rýchlom sa industrializujúcom Nemecku jej odporovala.

Miesto sociálnej polarizácie vzrastala vo vyspelých industriálnych krajinách sociálna stratifikácia a otvárali sa nové možnosti sociálnej mobility. Miesto ekonomickej pauperi-

²⁰ Tamže.

²¹ COSER 1972, s. 176.

²² BERMAN 2003, s. 118-119. Marxizmus vo významnejšej miere neovládol ideologický diskurz socialistického hnutia v Anglicku, Španielsku a Portugalsku. Tamže.

²³ ECKSTEIN, Alexander. *Comparison of economic systems: theoretical and methodological approaches*. University of California Press, 1971, s. 283.

zácie vývoj vykazoval znaky stabilizácie. Zároveň vzrástla sila a vplyv odborového hnutia, rozširovalo sa volebné právo, vďaka čomu sa sociálny konflikt preniesol do politickej sféry. Stále napätie medzi kapitálom a prácou v poslednej štvrtine 19. storočia dospelo k svojej inštitucionalizácii: „[B]olo rozpoznané ako princíp štruktúry trhu práce a stalo sa všeobecne uznanou inštitúciou spoločnosti.“²⁴ Metódy, zbrane a techniky konfliktu sa stali známe, a tým aj kontrolovateľné. Samotný triedny boj sa vtesnal do rámca prijatých pravidiel hry, čím stratil svoje ostrie, transformoval sa na legitímne, no vybalansované napätie medzi oboma stranami. Úlohu pri zmiernovaní sociálneho konfliktu a presadzovaní zmiery v spoločnosti preberal formujúci sa sociálny štát.

Táto situácia poskytovala nielen kritikom marxizmu, ale i samotným marxistickým intelektuálom súbor dát, ktoré spochybňovali vierohodnosť ortodoxnej doktríny a predovšetkým jej prediktabilitu. Empirické fakty o stave ekonomickej základne spoločnosti, ktoré boli nekonzistentné s ideologickou mapou skutočnosti, predstavovali nepríjemné anomálie. Uprostred čoraz spokojnejšieho sveta *fin-de-siècle* sa legitimita sociálnodemokratickej ortodoxie, postavená na katastrofických víziách Komunistického manifestu a Erfurtského programu, ocitala v kríze.²⁵

Inovácie doktríny

Nástup revizionizmu

Na prahu 20. storočia dochádzalo zo strany marxistických intelektuálov k viacerým pokusom o revíziu ortodoxnej doktríny.²⁶ Mali ambíciu inovovať doktrínu socialistického hnutia tak, aby si udržala kontakt s dynamicky sa meniacou spoločenskou realitou a bola schopná odpovedať na výzvy, ktoré prinášal „život“. Z tohto hľadiska revízie reagovali na situáciu, v ktorej sa doktrína konfrontovala s vlastnou neschopnosťou vo vysvetlení zmenenej sociálnej reality a so zlyhaniami v predvídaní ďalšieho vývoja. Nové empirické fakty či sociálne fenomény, ktoré pre starú verziu predstavovali nepredvídané a nepredvídateľné anomálie v jej výklade sveta, mala aktualizovaná verzia úspešne absorbovať, vysvetliť a integrovať do svojho obrazu reality. Výsledok inovácie mal teórii prinavrátiť jej explanačnú silu a schopnosť predpovedať vývoj.²⁷

²⁴ Cit. in DAHRENDORF, Ralf. *Class and Class conflict in Industrial Society*. Stanford University Press, 1969, s. 65.

²⁵ Jacob Kipp s odkazom na prácu T. S. Kuhna *Štruktúra vedeckých revolúcií* píše, že „ideológie, rovnako ako paradigmy vedeckých disciplín sa začínajú rozpadáť, keď výnimky alebo anomálie začnú ohrozovať samotné jadro modelu. Normálny ideologický diskurz, podobne ako to, čo Thomas Kuhn nazýval 'normálnou vedou', sa stáva problematickým.“ KIPP, Jacob W. Lenin and Clausewitz: The Militarization of Marxism, 1914 – 1921. In *Military Affairs*, 1985, roč. 49, č. 4, s. 185.

²⁶ Z hľadiska teórie vedy má revízia jadra náuky za cieľ absorbovanie anomálií. Anomálie predstavujú tie empirické fakty, ktorých výskyt teória v rámci výskumného programu nepredpokladala, nie je ich schopná vysvetliť a integrovať do svojho obrazu reality. K tejto otázke pozri: BURAWOY 1990, s. 782.

²⁷ Tamže.

Revízie, s ktorými prichádzali marxistickí intelektuáli od prelomu 19. a 20. storočia, mali napriek vzájomným rozdielom spoločné dva zásadné znaky.

Predovšetkým odmietali scientistické ambície ortodoxnej doktríny, ktoré sa opierali o teóriu historického materializmu. Optimizmus prameniari v domnelom spoznaní zákonitostí vývoja spoločnosti vnímali ako prehnany. Tým pádom sa zdali byť falošné aj eschatologické nádeje, ktoré na tomto teoretickom základe stáli.

Na jednej strane takáto reflexia mohla viesť k úplnému zavrnutiu jadra marxistickej náuky – ako zbytočnej ideologickej príťaže v doktríne, programe a praxi sociálnodemokratického hnutia. S touto výzvou vystúpil v druhej polovici 90. rokov Eduard Bernstein.²⁸ Vzbúril proti sebe hlučnú intelektuálnu protiofenzívu zo strany ochrancov ortodoxie. Na druhej strane, snaha revidovať, vylepšiť či inovovať základné články doktríny mohla znamenať aj jej fúziu s inými etickými a filozofickými koncepciami. S týmito pokusmi pred prvou svetovou vojnou prichádzali ďalší marxistickí politickí teoretici: G. Sorel a jeho francúzski a talianski žiaci so svojou voluntaristickou verziou marxizmu, J. Jaurés s morálnoidealistickou revíziou a demokratickým apelom či Max Adler a austromarxisti s „etickým“ revizionizmom postaveným na Kantovi.

Odmietnutie scientistických nárokov a eschatologických nádejí ortodoxie bola jedna strana mince, ktorú revízie a revizionisti prinášali. Jej druhou stranou bol jasne identifikovateľný akcent na úlohu politiky, presadzovaní politickej vôle a zohľadňovaní praxe pri presadzovaní cieľov socialistického hnutia.²⁹ Odmietali diktát neosobných zákonov ekonomického vývoja pri tvorbe politiky.³⁰

Pokiaľ za jeden zo znakov scientistického optimizmu 19. storočia vo vnímaní človeka a spoločnosti možno považovať precenenie teórie, zákonitostí a faktov na úkor praxe, vôle a imaginácie, marxistické revízie rôznym spôsobom zdôrazňovali práve túto druhú dimenziu ľudského konania.

Obrat k politike, praxi a „vôli k činu“ nesúvisel len s rastom skepsy vo funkčnosť ekonomických zákonitostí vývoja a vôbec ich dôležitosť pre cieľ, o ktorý v konečnom dôsledku

²⁸ Svoje tézy E. Bernstein rozpísal v práci *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* z roku 1899. V češtine pozri: BERNSTEIN, Eduard. *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie*. Praha : Samostatnost, 1902. http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/eb_psusd.htm (posledný náhľad 31. 5. 2014)

²⁹ K tomu: BERMAN 2003, s. 125.

³⁰ To, čo žiadal vo svojej revízii napr. E. Bernstein, bola plná integrácia sociálnodemokratického hnutia do politického života spoločnosti bez takých strategických doktrinálnych vízií, ktoré by rámec existujúcich pomerov presahovali. Nakoniec v praxi sa touto cestou hnutie uberalo už všade tam, kde to podmienky dovoľovali, takže revízia nepoukazovala len na rozpor teórie s celkovým vývojom reality k demokratizácii a sociálnemu zmiernu, ale aj na rozpor so zaužívanou praxou v hnutí. Ambíciou revizionistického krídla bolo túto prax aj kodifikovať v doktríne, ktorá predstavovala viac kódex na politickú a kultúrnu izoláciu, než na integráciu celej socialistickej subkultúry do súdobej spoločnosti. COSER 1972, s. 179.

išlo – plnú emancipáciu najnižších sociálnych vrstiev.³¹ Čoraz väčší vplyv mala skutočnosť, že najnižšie vrstvy spoločnosti sa stávali výrazným faktorom modernej politiky. Rastúci tlak organizovaného robotníckeho hnutia a jeho politických reprezentácií prispel k emancipácii štvrtého stavu výraznou mierou. Najnižšie sociálne vrstvy vďaka vývoju v politickej a právnej *nadstavbe* spoločnosti preberali do rúk väčší vplyv a moc, než im do rúk stihla vložiť „železná nevyhnutnosť“ daná vývojom ekonomickej *základne*. Nadobudnuté práva mohli využiť na zlepšenie svojich sociálnych, ekonomických a kultúrnych podmienok bez toho, aby sa obzerali na to, či z hľadiska teórie prišiel ten pravý čas na revolučný prerod spoločnosti. To bol bezpochyby signál, ktorý vzbudzoval nový optimizmus socialistických elít – vieru v možnosti demokratickej politiky v emancipačnom procese proletariátu.

Vzostup vplyvu najnižších vrstiev na súdobú politiku bol široko reflektovaný a stal sa veľkou intelektuálnou témou obdobia *fin de siècle*. Zosobňovali nový politický a komunikačný fenomén – masu.

Tento trend marxisti nemohli prehliadať. Či už to boli reformisti ako Bernstein, ktorí vzhľadom na vývoj k demokratizácii a sociálnemu zmieru upriamovali svoju pozornosť na rozvoj organizovaného hnutia a jeho politický vplyv; revolucionári ako Sorel, ktorí sa sústredili na mobilizáciu proletariátu prostredníctvom revolučného mýtu k uskutočneniu jeho vôle; alebo najostrejší oponenti „pravého revizionizmu“ z radov revolučne orientovaných marxistov, do popredia sa dostala otázka politickej identity robotníckej triedy a možností jej organizácie a efektívnej mobilizácie.

Toto preostrenie pohľadu odhalovalo ďalší a vážny nesúlad medzi tým, čo hlásala ortodoxná doktrína, a tým, čo ukazovala prax. Organizované robotníctvo namiesto rastúcej politickej radikalizácie prejavovalo skôr opačné symptómy.

Deradikalizácia

Sociálne upokojená a ekonomicky stabilizovaná situácia v západnej (a do istej miery i strednej) Európe sa podpísala aj na samotnom proletariáte. *Zburžoáznel*.³² V Anglicku, industriálne najrozvinutejšej krajine, sa robotnícke hnutie vzdávalo radikálnych cieľov už od polovice 19. storočia. „*Najprotivnejšia vec, čo tu je, je meštiacka solídnosť, ktorá sa zažiera hlboko do kostí robotníkov...*“ – poznamenal na margo anglického proletariátu

³¹ Ako to bolo manifestované v Erfurtskom programe, konečným cieľom nie je socializmus, ale zrušenie „každého spôsobu vykorisťovania a potlačovania určitej triedy, strany, pohlavia, rasy.“ Cit. in KAUTSKY, Karl. *Demokracie a diktatura*, Praha 1921 : b. v., s. 9.

³² *Zburžoáznenie (embourgeoisement)* je ústredným pojmom konceptu opisujúceho a vysvetľujúceho úpadok solidarity robotníckej triedy. Tvrdí, že spolu s rastom ekonomickej prosperity a sociálnej inklúzie sa robotnícke vrstvy spontánne integrujú do spoločnosti, čo sa prejavuje okrem iného aj osvojením si prvkov hodnotového systému a životného štýlu stredných tried. BILTON, Tony et al. *Introductory Sociology*, 3rd edition. London : Macmillan 1996, s. 658. <http://www.saps.canterbury.ac.nz/soci/resources/glossary/embourge.shtml>.

Engels v roku 1889.³³ Vo Francúzsku radikalizácia proletariátu vyvrcholila v epizóde Pařížskej komúny (1871), no s jej porážkou sa centrum revolučného robotníckeho hnutia presunulo do Nemecka.³⁴ No ani v Nemecku sa situácia nevyvíjala inak. Vstup sociálnodemokratického hnutia na cestu nebývalého organizačného rozkvetu a masového úspechu, ktorý sprevádzal rast ekonomickej prosperity a sociálnej inklúzie, mal za následok pozvoľnú integráciu robotníckych vrstiev do spoločnosti. Namiesto permanentnej orientácie na pôvodný ideál sociálnodemokratickej politiky – sociálnu revolúciu a odhodlanie prinášať obeť – viedla éra predvojnovnej konjunktúry v západnej Európe robotníctvo skôr k vyhlídkam na pokojný a kontinuálny sociálny vzostup a existenčnú stabilitu v rámci existujúceho systému.

Pre osud marxizmu v nastupujúcom svete masovej demokratickej politiky nadobudla význam kľúčová otázka, ako sa s deradikalizáciou proletariátu a hnutia vyrovnali predstavitelia jednotlivých politických prúdov a ideologických smerov.

Strážcovia ortodoxnej doktríny evidovali, že robotníci majú sklony uprednostniť vyhlídky na pokojný a kontinuálny sociálny vzostup a existenčnú stabilitu, ktorú prinášala éra predvojnovnej konjunktúry v západnej Európe, pred odhodlaním bojovať za revolučné ideály. Ba nielen to. Nemali problém identifikovať sa s ideológiami a politickými stranami, ktorým myšlienka socialistickej revolúcie bola na hony vzdialená. Už v roku 1868 mohol tieto tendencie priamo sledovať aj Karol Marx. Anglickí mestskí robotníci vtedy mohli prvýkrát využiť hlasovacie právo a namiesto vyjadrenia radikálnych politických postojov zodpovedajúcich ich socioekonomickému statusu volili vo veľkom kandidátov toryovcov. Marx si ich „anomálne“ správanie dokázal zdôvodniť³⁵ a ani Kautsky o štyridsať rokov neskôr to nevnímal ako teoretickú anomáliu. Uvedomoval si, že sociálne a ekonomické postavenie tlačí proletariát k náklonnosti k socializmu, no nie k racionalisticky fundovanému socialistickému vedeniu.³⁶ Nepovažoval to však za zásadný problém teórie, vyriešiť ho mala prax a čas. Hrozbe, že robotníci prijmú „*anglickú koncepciu sveta, ktorá sa zaoberá len hmatateľnými, zrejmyými a praktickými vecami*“, malo hnutie vzdorovať prostredníctvom intenzívnejšej osvety pod vedením vzdelaných stredostavovských socialistov.³⁷ Politická nezrelosť robotníckej triedy v konečnom dôsledku však len indikovala, že nedozreli ani objektívne podmienky na revolúciu.

³³ Engelsov list F. A. Sorgemu zo 7. 12. 1889. Cit. in: ELLIOTT, Charles F. Lenin, Rosa Luxemburg and the Dilemma of the Non-Revolutionary Proletariat. In *Midwest Journal of Political Science*, 1965, roč. IX, č. 4, s. 329.

³⁴ BURAWOY 1990, s. 781.

³⁵ Konzervativizmus anglickej robotníckej triedy pripísal na vrub koloniálneho vzťahu k Írsku. PAGE, Stanley W. The Russian Proletariat and World Revolution: Lenin's Views to 1914. In *American Slavic and East European Review*, 1951, roč. 10, č. 1, s. 2.

³⁶ ADLER, Victor. Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky (ed. F. Adler). Vienna : Wiener Volksbuchhandlung 1954, s. 373-375. Cit. in MAYER, Robert. Lenin, Kautsky and Working-Class Consciousness. In *History of European Ideas*, 1994, roč. 18, č. 5, s. 678.

³⁷ MURAVCHIK, Joshua. *Nebe na zemi. Vzestup a pád socialismu*. Brno : BBart 2003, s. 110.

Kautsky považoval rozpor medzi doktrínou a realitou za dočasný problém.³⁸ Jeho prístup k problému nerevolučnosti proletariátu a jeho vysvetlenie predstavovali doplnkové, *ad hoc* tvrdenia. Vysvetľoval nimi nejasnosti, no nespochybňoval generálny postulát o tesnej zviazanosti ekonomického, sociálneho a politického vývoja k socializmu. Kautského postoj vo všeobecnosti poukazuje na jeho obrannú a stabilizačnú rolu pri rozvoji marxistickej doktríny. V empirickom univerze vyhľadával a uprednostňoval fakty, ktoré teóriu potvrdzovali, než tie, ktoré predstavovali jej anomálie.³⁹

Kľúčový predpoklad historického materializmu – o úzkom vzťahu sociálneho bytia a politického vedomia – utužoval nevšimavosť aj k iným fenoménom, ktoré sa s doktrínou veľmi ťažko zlučovali: postupný nárast rasizmu, militarizmu či nacionalizmu v prostredí robotníckych vrstiev.⁴⁰ Tieto „nezrovnalosti“ podkopávali ideologicky formované presvedčenie socialistov o významnej úlohe proletariátu na ceste spoločnosti k slobode, rasovej rovnosti a sociálnemu progresu. Napriek tomu, vďaka úspechom sociálnodemokratickej politiky, pretrvával medzi marxistickými autoritami na Západe optimizmus v otázke politického dozrievania proletariátu.

Menej dôvodov na optimistické vyhliadky mala marxistická inteligencia v Rusku. Pohľad na úroveň triednej uvedomelosti a revolučnej odhodlanosti proletariátu bol pre ňu skôr sklúčujúci.

Bolševická revízia

Situácia a dôvody revízie

Situácia koncom storočia bola v Rusku diametrálne iná, než v dovtedajšom centre európskeho socialistického hnutia – v Nemecku. Z malého zlomku obyvateľstva Ruska, ktorý patril k industriálnemu proletariátu, sa dokázala politicky stotožniť s marxistickým, revolučne orientovaným programom sociálnych demokratov opäť len malá časť.⁴¹

Napriek tomu, že robotníctvo sa z času na čas dokázalo zmobilizovať k silným sociálnym protestom a hospodárskym štrajkom, inklinovalo k najrôznejším politickým, ideologickým a religióznym prúdom. Túto skutočnosť nemohli kamuflovať tie faktory, ktoré existovali na Západe: ani početný rast proletariátu, ani politické práva, prostredníctvom ktorých by si vydobyl podiel na moci a postupné zlepšovanie životných podmienok, ani or-

³⁸ BURAWOY 1990, s. 778.

³⁹ Tamže, s. 783.

⁴⁰ BRONNER, Stephen E. Karl Kautsky and the Twilight of Orthodoxy. In *Political Theory*, 1982, roč. 10, č. 4, s. 596. Pozri tiež: BURAWOY 1990, s. 783.

⁴¹ V krajine so 150 miliónmi obyvateľov predstavovalo v prvej dekáde 20. storočia robotníctvo asi 2 milióny z nich. Počet robotníkov, ktorí boli členmi jednej z marxistických frakcií sociálnej demokracie, pred vojnou prudko kolísal – od 10 000 do 100 000 (na vrchole popularity v krátkom období po revolúcii v roku 1905), teda zhruba od 0,5 do 5 % z celkového počtu robotníctva. PIPES, Richard. *Dějiny ruské revoluce*. Praha : Argo 1998, s. 111.

ganizačný rozmach sociálnodemokratického hnutia. Rusko bolo z modernizačného hľadiska najzaostalejšou krajinou Európy a jedinou nádejou na zmenu bola pre radikálnu (nielen marxistickú) inteligenciu revolúcia.⁴² Z tohto hľadiska marxistická, revolučne orientovaná inteligencia citlivo vnímala symptómy „zburžoáznenia“, „nerevolučnosti“ a „politckej nevedomelosti“ proletariátu. Neboli podružným problémom na ceste sociálnej demokracie k politickej moci a socializmu. Na prelome storočia sa táto otázka dostala do centra teoretických sporov ruských marxistov.

V prostredí ruských sociálnych demokratov ešte v poslednej dekáde 19. storočia dominoval deterministický model marxizmu. Hlavnou teoretickou autoritou bol Georgij V. Plechanov a jeho tézy úzko korešpondovali s ortodoxnou doktrínou, ktorá v tomto období zakorenila v sociálnodemokratickom hnutí na Západe v Engelsovej a Kautského intelektuálnej réžii. Navzdory realite ruský sociálnodemokratický diskurz ovládla vízia nástupu proletárskeho hrdinu s jasným triednym vedomím. Vyznačoval sa kritickým prístupom k svojej bezprostrednej skúsenosti v prostredí kapitalistickej výroby a schopnosťou odvodiť z nej nielen svoj triedny záujem, ale aj porozumieť celkovým sociálnym a politickým problémom v základoch kapitalistického systému Ruska.⁴³ Odzrkadľoval predpoklad, že politické dozrievanie robotníckej triedy a jej premena na *Klasse für sich* bude nezastaviteľne, po malých krokoch napredovať ruka v ruke s rozvojom kapitalizmu v Rusku. Objektívnym prejavom ideologickej vyspelosti proletariátu malo byť rozšírenie socialistického svetonázoru a organizačný úspech sociálnej demokracie v robotníckom prostredí.

Deterministický optimizmus do roku 1899 zastával aj Kautského stúpenec a Plechanovov žiak Vladimír I. Lenin.⁴⁴ Bol ako oni presvedčený, že „*prebudenie ruskej robotníckej triedy, jej spontánne tiahnutie za poznáním, organizačnou jednotou, socializmom, za boj proti jej vykorisťovateľom a utláčateľom sa stáva každým dňom čoraz rozšírenejšie a zjavnejšie*“⁴⁵. Koncom roku 1899 tento názor opustil pod vplyvom skúseností

⁴² Ako uvádza Richard Pipes, na prelome storočia žili v Rusku tisíce mužov a žien oddaných myšlienke zásadnej zmeny. Početnú skupinu z nich tvorili „*profesionálni revolucionári, nový druh ľudí, ktorých cieľom bolo zvrhnutie režimu a všetkých súčasných inštitúcií násilím.*“ PIPES 1998, s. 42.

⁴³ KRYLOVA 2003, s. 11.

⁴⁴ O vzťahu Lenina k obom intelektuálnym tútorom v tejto konkrétnej otázke pozri: MAYER, Robert. Plechanov, Lenin and Working-Class Consciousness. In *Studies in East European Thought*, 1997, roč. 49, č. 3, s. 159-185; Tenže. Lenin, Kautsky and Working-Class Consciousness. In *History of European Ideas*, 1994, roč. 18, č. 5, s. 673-681.

⁴⁵ LENIN, Vladimir I. The Tasks of the Russian Social-Democrats. In *Lenin's Collected Works*, Volume 2. Moscow : Progress Publishers, 1972, s. 346. Prvýkrát publikované v Ženeve v roku 1898.

a poznatkov z ruského, no i európskeho sociálnodemokratického hnutia.⁴⁶ V tejto zásadnej doktrinálnej otázke došlo u neho k dôležitému zlomu.

Medzi sociálnym bytím a politickým vedomím proletariátu našiel namiesto kauzálneho mosta nepreklenuteľnú priepasť. Robotníci k marxistickým ideám až tak spontánne netiahli, ako to predpovedala ortodoxná verzia marxizmu a ako tomu veril i on sám.

Poznatok, ktorý pre Kautského predstavoval podružný a dočasný problém, Lenin vnímal ako ťaživú teoretickú anomáliu. Na základe ruských skúseností ju v stručnosti detekoval nasledovne: ako je možné, že robotníctvo spontánne, pod tlakom sociálnych a ekonomických podmienok, dospeje len na stupeň odborového organizovania a len k lokálne a profesijne obmedzeným formám hospodárskej rezistencie; ako je možné, že namiesto očakávaného doputovania proletariátu k revolučne orientovanej sociálnej demokracii končí jeho cesta k politickej identite pod krídlami rôznych iných, „buržoáznych“ ideológií? Teda na scestí.

Odpoveď na takto postavený problém priniesla revíziu jedného zo zásadných postulátov historického materializmu a aj jednej z pôvodných téz socialistického hnutia – že „*emancipácia robotníckej triedy sa môže uskutočniť len prostredníctvom nej samotnej*“.⁴⁷ Na otázku, či je robotnícka trieda schopná dospieť k socialistickému svetonázoru a nakoniec aj k svojmu oslobodeniu sama, vlastnými silami, spontánne a len pod tlakom svojich sociálnych a ekonomických podmienok, Lenin začiatkom 20. storočia odpovedal: nie je.⁴⁸ V tejto pesimistickej reflexii spočívalo jadro bolševickej revízie.

Nový koncept proletárskej identity

Leninova inovácia prinášala nový pohľad na proletársku identitu. V starom, deterministickom chápaní *spontánna* rezistencia proletariátu proti vykorisťovaniu nevyhnutne a plynule ústila do formovania racionálne jasného triedneho *vedomia*. Inými slovami, materiálne podmienky života tlačili robotníka nielen k organizovanej kolektívnej sebaobrane, ale aj k socialistickému svetonázoru. Tento obraz proletára, ktorý figuroval vo víziách ruských marxistov ešte koncom 19. storočia, prešiel začiatkom 20. storočia zásadnou zmenou. V novom, leninistickom chápaní sa proletárska identita rozpadla na na-

⁴⁶ V roku 1897 bol uväznený v Sankt Peterburgu za svoju politickú činnosť a strávil tri roky vo vyhnanstve na Sibíri. Po odchode do Európy sa snažil teoreticky vyrovnáť so svojimi ruskými skúsenosťami. COSER 1972, s. 189.

⁴⁷ Pozri: Rules and Administrative Regulations of the International Workingmen's Association (1867). <http://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1867/rules.htm> (posledný náhľad 31. 5. 2014)

⁴⁸ Rozporuplná otázka vzťahu medzi robotníckymi vrstvami a sociálnymi demokratmi, premietnutá do teoretickej dilemy o vzťahu sociálneho bytia a politického vedomia, sa stala na prelome storočia predmetom prudkej kontroverzie v sociálnodemokratickej strane Ruska. Lenin sa do nej energicky vložil sériou článkov i dvoma zásadnými brožúrami pre vznikajúcu bolševickú ideológiu a stranu: *Čo robiť?* z roku 1902 a *Jeden krok vpred, dva kroky vzad* (1904). ELLIOTT 1965, s. 329.

vzájom oddelenú sféru triednych inštinktov a triedneho vedomia. Neexistoval medzi nimi žiadny deterministický mostík. Každú z nich formoval iný činiteľ a každá z nich mala rozdielne prejavy.

Sféra triednych inštinktov tvorila integrálny, nemenej akčný, hoci z racionalistického hľadiska omnoho temnejší prvok proletárskej identity než vedomie. No po novom to boli inštinky a nie vedomie, ktoré boli kauzálne späté so sociálnou a ekonomickou pozíciou robotníctva a tvorili aj fundamentálny zdroj živelne vznikajúceho protestného hnutia námezdné pracujúcich. Lenin a jeho politickí spolupútnici ich dokázali v ruskom robotníckom hnutí identifikovať – ako v masových štrajkoch na konci 19. storočia, tak aj neskôr v ruskej revolúcii z roku 1905. Počas búrlivých udalostí objavili celé univerzum inštinktov, pudov a emócií robotníckej triedy.⁴⁹ Bez ohľadu na ich iracionálnu, politicky ovplyvniteľnú povahu v nich nachádzali potenciál na revolučnú akciu v súlade s marxistickým projektom.

Lenin, ako aj iní bolševici⁵⁰ umiestnili triedne inštinky do centra konceptu proletárskej identity. Triedne vedomie, ktoré dovtedy tvorilo v obraze proletára exkluzívnu zložku, sa po novom stalo sekundárnym prvkom. Jeho absencia, ktorá sa fatálne prejavovala v príklone priemyselného robotníctva k najrôznejším politickým, ideologickým či religióznym agendám, už nepredstavovala anomáliu ani falzifikáciu teórie. Cesta robotníka z mäsa a kostí k univerzálnej proletárskej identite nebola podľa nového prístupu nevyhnutná. Podľa Lenina idea socializmu vždy prichádzala k robotníckemu hnutiu zvonku. To, čo vo vnímaní ruských revolucionárov vyzeralo z deterministickej perspektívy ako anomália marxistickej doktríny, sa pri použití bolševickej optiky ukázalo ako normálny jav.

Odhalená sféra inštinktov inšpirovala časť bolševických intelektuálov k formovaniu kolektivistickej teórie organizácie, založenej skôr na religiózných základoch a viere v emancipačný mýtus.⁵¹ Revolučný pohyb chceli nechať vyrásť práve z kolektivistických triednych inštinktov robotníckych vrstiev. Ich koncepcia revolúcie bola jednak blízka predstave syndikalistického generálneho štrajku, ktorú vypracoval jeden z marxistických revizionistov Georges Sorel,⁵² a jednak myšlienkam jedného z hlavných

⁴⁹ KRYLOVA 2003, s. 15.

⁵⁰ Nielen Lenin, ale napr. aj Anatolij Lunačarskij či Aleksandra Kollontajová vo svojich spisoch z rokov 1903 – 1904 vyniesli kategóriu “inštinktu” z okrajovej terminologickej či metaforickej pozície do centra konceptu proletárskej identity. Boli inšpirovaní dobovými západným mysliteľmi, vedcami a umelcami. KRYLOVA 2003, s. 19-20.

⁵¹ Predstaviteľmi tohto ultraľavého krídla v bolševizme boli Alexander Bogdanov, Anatolij Lunačarskij, Leonid Krasin, Aleksandra Kollontajová, Vladimír Bonč-Brujevič či spisovateľ Maxim Gorkij.

⁵² WILLIAMS, Robert C. *The Other Bolsheviks. Lenin and His Critics, 1904 – 1914*. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1986, s. 174. Cit. in DANIELS, Robert V. Lost Branches of History. In *Russian Review*, Vol. 49, No. 4 (Oct., 1990), s. 470. K Sorelovi pozri: JENNINGS, Jeremy (ed.). *Sorel. Reflections on Violence*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

duchovných otcov ruských *narodnikov* i európskeho anarchizmu poslednej štvrtiny 19. storočia – Bakunina. V práci *Štátnosť a anarchia* napísal: „[S]me presvedčení, že ľudové masy nesú vo svojich viac či menej vyvinutých inštinktoch, vo svojich naliehavých potrebách a vedomých či nevedomých túžbach všetky prvky svojej budúcej organizácie...“⁵³

Leninistov, naopak, spájala nedôvera k organizačnému a ideologickému potenciálu robotníckych vrstiev. Brožúrou *Čo robiť?*⁵⁴ z roku 1902 a nasledovnými prácami zatrúbil Lenin k obratu v prístupe k proletariátu. Lenin chcel viesť proletariát k revolúcii ako vojenský stratég bez ohľadu na to, na akom stupni vývoja sa nachádza. A boli to nakoniec jeho koncepcie, názory a postoje, ktoré zostali tvrdým autoritatívnym jadrom bolševickej ideológie a politickej stratégie pred prvou svetovou vojnou. Leninisti sa sústredili na sféru vedomia, predovšetkým na otázky týkajúce sa indoktrinácie, organizácie a disciplinizácie robotníckych mäs. Jasné triedne vedomie, ktoré malo neomylnne viesť robotníctvo k oslobodzujúcej revolúcii, malo byť vnesené do živelného a politicky infantilného pohybu najnižších vrstiev zvonku: z prostredia elitnej, militantnej a profesionálnej revolučnej organizácie.

Politická strana „nového typu“ mala previesť robotnícke hnutie z apolitického sociálno-ekonomického teritória ponad „bahnisko“ buržoázných ideológií až k uskutočneniu svetodejinného poslania. Stelesňovala revolučné vedomie, racionalitu, cieľavedomosť a konštruktívnosť. Svoje princípy a mechanizmus fungovania otvorene prispôbovala politickému cieľu a húževnatému úsiliu vštepiť proletariátu to, čo objektívny spoločenský vývoj nedokázal – politické vedomie. Prinášala ideologické svetlo.⁵⁵

Lenin odmietol myšlienku organickej prepojenosti politickej strany, odborového hnutia a sociálnej triedy.⁵⁶ Vyžadoval striktné rozlíšenie hospodárskych a politických organizačných foriem, pričom hospodársky boj sa mal *a priori* podriaďovať politickej stratégii.⁵⁷ Tradičnú koncepciu robotníckej strany, obzvlášť ako bola známa v Anglicku a Nemecku, nahradil koncepciou zboru agitátorov, ktorí sa snažia indoktrinovať a viesť masy. Aby udržal marxistický kurz vývoja dejín k socializmu, bolševici vysoko vyzdvihovali propagandu ako primárny nástroj mobilizácie mäs k politickej aktivite. Cieľom

⁵³ Cit. in MAYER 1997, s. 163.

⁵⁴ LENIN, Vladimír I. *Čo robiť?* Bratislava : Pravda 1949.

⁵⁵ Priliehavá metafora svetla a tmy v kontexte procesu uvedomovania robotníckej triedy je lajtmotívom diela: HALFIN, Igal. *From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press 2000.

⁵⁶ Bolševická koncepcia takýto konfúzny model odmietala, pretože spel k „chvostizmu“ – k neakceptovateľnej premene ideologickej hlavy hnutia na jeho chvost, ktorý sa neustále len prispôsobuje nejasej politickej orientácii robotníctva.

⁵⁷ LENIN 1949, s. 64-75; LUXEMBURG, Rosa. *The Russian Revolution and Leninism or Marxism?*. Introduction by Bertram D. Wolfe. Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1961, s. 13.

a produktom organizačného obratu, ktorý prinášal leninistický manuál, malo byť spojenie elitizmu a masového vplyvu.⁵⁸

Na pohľad sa nič dramatického v jadre doktríny neudialo. Lenin sa odvolával v kľúčovej operácii svojej revízie na najvyššiu autoritu ortodoxie: aj podľa Kautského sociálne podmienky života robotníctva generujú skôr socialistické „inštinky“ a „pudy“. Vedomie, racionalisticky jasné poznanie, ktoré marxistická teória stelesňuje, muselo podľa neho tiež prísť zvonku. Pre Kautského však bola neľahká dostupnosť vedeckého svetonázoru spôsobená sociálnymi podmienkami, ktoré zabraňovali rozvoju vzdelania a poznania medzi najnižšími sociálnymi vrstvami. Bol to vonkajší nedostatok, nie apriórna vnútorná zákonitosť vývoja robotníckeho hnutia, ktorá predurčovala, že na dosiahnutie svojho osvietenia potrebujú robotníci pomoc zvonku – od vzdelanej inteligencie.⁵⁹

Lenin sa chopil Kautského vyjadrení, posunul ich význam, zovšeobecnil a počnajúc rokom 1900, začal hlásať tézy, ktoré sa stali jadrom jeho revízie: o prieniku socialistických myšlienok do robotníckeho hnutia zvonku a kľúčovej úlohe politickej strany v tomto procese.⁶⁰ To, čo sa dá vyextrahovať z jeho prác zo začiatku storočia a opísať ako zmena konceptu proletárskej identity, je naoko len drobný presun akcentu v argumentácii. Kľúčovosť týchto drobných posunov ukazujú ich dôsledky pre organizačnú teóriu, vzťah k propagande a pre politickú stratégiu a taktiku bolševikov pred rokom 1917 i po ňom. Boli ďalekosiahle, pre bolševizmus charakteristické a medzi mnohými aj revolučne orientovanými marxistami spôsobili ostrý nesúhlas. V týchto konzekvenciách sa najviac prejavuje posun, ktorý nastal v marxizme vo vnímaní robotníckej triedy na jej ceste k socializmu, ako aj posun, ktorý nastal vo všeobecnej duchovnej atmosfére doby vo vnímaní človeka a jeho schopnosti uspieť pri realizácii osvietenského sna o sebedovomom, racionálne konajúcom indivíduu.

Intelektuálne zdroje novej koncepcie

Paradigma dvoch oddelených sfér ľudskej prirodzenosti, z ktorej vychádzala koncepcia vedomej a na druhej strane inštinktívnej zložky proletárskej identity, nebola v prostredí ruských marxistov 19. storočia neznáma. Aj napriek presadzovanému determinizmu *à la Kapital* zostávala na jeho okraji ako dedičstvo revolučnej tradície *narodnickej* inteligencie a nebola z marxistického diskurzu nikdy celkom vytesnená.⁶¹ Opätovné vynorenie

⁵⁸ ELLIOTT 1965, s. 333.

⁵⁹ MAYER 1997, s. 677-678.

⁶⁰ Tamže, s. 677. Pozri tiež: LENIN, Vladimir. The Urgent Tasks of Our Movement. In *Lenin Collected Works*, 1964, Moscow : Progress Publishers, zv. 4, s. 366-371. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1900/nov/tasks.htm> (posledný náhľad 31. 5. 2014)

⁶¹ ZELNIK, ref. 23, s. 24-25; KRYLOVA 2003, s. 17-19. *Narodnici* (ruskí populistí) – socialisticky orientované hnutie ruskej inteligencie druhej polovice 19. storočia orientované na osvetu a propagandu medzi roľníkymi masami. V otázke revolučného vedomia boli silne ovplyvnení dielom M. Bakunina *Štátnosť a anarchia* [*Staatlichkeit und Anarchie*, 1873]. Šťasti si vo svojom programe osvojili prvky Marxovej teórie.

dichotomickej koncepcie v centre ruského sociálnodemokratického (bolševického) diskurzu možno v širšom kontexte považovať za dôsledok nastupujúcich zmien v pohľade na ľudské individuum, ktoré sa presadzovali v sociálnych vedách a celkovo poznačili intelektuálnu atmosféru európskeho konca storočia (*Fin-de-siècle*).⁶²

Pozitivistický obraz človeka ako racionálnej bytosti začali na Západe narúšať objavy novej sféry ľudských individuálnych, no i kolektívnych motivácií – iracionality. Počínajúc darwinovským obratom v antropológii a končiac empirickým pozorovaním kolektívneho správania v podmienkach modernej spoločnosti, sa v sociálnych vedách objavili pokusy o novú konceptualizáciu pohľadu na ľudské individuum aj vo vzťahu k jeho sociálnym a politickým aktivitám. Zatiaľ čo v poslednej štvrtine 19. storočia bola Darwinova teória jedným z pilierov scientistického optimizmu aj u ortodoxných marxistov ako Kautsky či Plechanov,⁶³ koncom storočia bola inšpiráciou na vznik teórií, ktoré odmietli dovtedajšie koncepcie postavené na intelektualizme a racionalizme.⁶⁴ Začala prevlídať sociálna psychológia a objavili sa priekopnícke práce zamerané na nové fenomény v spoločnosti – davy a masy. Nový, antipozitivistický kurz v pohľade na človeka podnietili závažné diela Gustava Le Bona (*Dav*, 1895), Williama Jamesa (*Princípy psychológie*, 1890), Scipia Sigheleho (*Psychológia siekt*, 1894) a ďalších.⁶⁵ Pod ich vplyvom narastalo presvedčenie, že v politike hrá rozhodujúcu úlohu cítenie a inštinkt, a nie rozum.⁶⁶

Mnoho podnetov na nové chápanie človeka ako politickej bytosti poskytol rozmach masovej komunikácie v spoločnosti s jej vtedajšími médiami na čele s periodickou tlačou. Jej rastúca váha vo verejnom živote, spojená so vzostupom gramotnosti a kultúry čítania, sa ukazovala kľúčová na ďalšie smerovanie demokratickej spoločnosti. Prienikom medzi široké masy sa nástroje masovej komunikácie často využívali ako propagandistický nástroj a získavali enormný vplyv na národné politiky.⁶⁷

Spoznanie iracionálnych motivácií kolektívneho konania a rozhodovania viedlo k objavovaniu dovtedy nepoznaných možností manipulácie. Rousseauovská ilúzia

MAYER 1997, s. 162; *Encyclopædia Britannica Online*, heslo „Narodnik“, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/403562/Narodnik>. (posledný náhľad 31. 5. 2014)

⁶² V tomto kontexte netreba zabúdať, že zásadné teoretické spisy ruskí bolševici písali v exile v západnej Európe. Predovšetkým práce ďalších teoretikov bolševizmu, Lunačarského a Kollontajovej, týkajúce sa inštinktu ako ústrednej kategórie proletárskej identity, sa opierajú o práce významných mysliteľov a umelcov tejto doby. KRYLOVA 2002, s. 20.

⁶³ COLLETTI 1972, s. 16-17.

⁶⁴ VRBATA, Aleš. Antimoderní revoluce: konzervatívni či fašistická? In *Forum Historiae*, 2014, roč. 8, č. 1, s. 48.

⁶⁵ K tomu pozri: ROUCEK, J. S. A History of the Concept of Ideology. In *Journal of the History of Ideas*, 1944, roč. 5, č. 4, s. 481; RIEFF, Philip. The Origins of Freud's Political Psychology. In *Journal of the History of Ideas*, 1956, roč. 17, č. 2, s. 238-240.

⁶⁶ VRBATA 2014, s. 48.

⁶⁷ „Communication and Democracy“ In *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Oxford : Elsevier Science 2001, s. 2296.

o inteligentnom a nezávislom občanovi, ako aj marxistický sen o postupne sa racionalizujúcom (a teda triedne uvedomujúcom sa) proletariáte sa začali rozpadat'. Nie je náhoda, že prvé reflexie politickej manipulácie máš v modernej spoločnosti z pohľadu formulujúcej sa sociálnej psychológie vyšli z pera ako konzervatívnych, tak aj socialistických kritikov modernizujúcej sa spoločnosti. Na rozdiel od historického pesimizmu zo strany konzervatívnych kritikov modernej spoločnosti na Západe sa socialisti húževnato držali demokracie ako prísl'ubu vzniku novej kolektívnej racionality.⁶⁸ No medzi časťou novej generácie socialistických intelektuálov rástli pochybnosti o potenciáli máš naplniť osvietenenské očakávania, ktoré udržiaval pri živote aj etablovaný marxizmus.⁶⁹ V ich postojoch sa odrážali intelektuálne vibrácie, ktoré koncom storočia prinášali radikálne inovácie vo sfére myslenia. Liberalizmus v politike a materializmus v kultúre bol významnou časťou kultúrnych a politických elít odmietnutý v prospech nových hodnôt, ktoré viedli k subjektivismu, emocionalizmu, iracionalizmu a vitalizmu.⁷⁰

Leninov revolučný manuál *Čo robiť?* možno v tomto zmysle považovať za súčasť nástupu (staro)novej paradigmy v pohľade na ľudské individuum. Bol jedným z radu diel, ktoré na začiatku 20. storočia odrážali rozklad pozitivistickej perspektívy v dobovom marxizme.⁷¹ Zaradil sa k revizionistickej ofenzíve proti dogme o nevyhnutnom pokroku proletariátu k uvedomeniu si svojej triednej pozície, triednych záujmov a socialistickou teóriou naoktrojovaného dejinného poslania.

Lenin zapovedal robotníckej triede schopnosť dospieť na základe vlastných sociálnych skúseností a absolvovaných hospodárskych bojov k socialistickému svetonázoru. Jasné vedomie spoločných záujmov a poslania proletariátu lokalizovala bolševická teória mimo nej – v sociálne indiferentnej revolučnej politickej strane. Robotnícka trieda prestala byť *ex definitione* nositeľom revolučnej ideológie. Zostala síce – vďaka pripísaným revolučným inštinktom – vyvolenou sociálnou vrstvou, no bez potrebnej navigácie politicky dezorientovanou. V novej optike sa premenila na ideologicky pasívny element. Získala tie atribúty masy, ktoré pred zrakom Leninovej generácie odkrývali nové sociálne a sociálnopsychologické teórie na Západe. V ruskej sociálnodemokratickej tradícii to boli vlastnosti dovtedy prisudzované skôr roľníckym masám – zdôrazňujúce ich iracionalitu,

⁶⁸ RIEFF 1956, s. 238.

⁶⁹ STERNHELL, Zeev – SZNAJDER, Mario – ASHÉRI, Maia – MAISEL, David. *The birth of fascist ideology: from cultural rebellion to political revolution*. Princeton University Press 1995, s. 5-6.

⁷⁰ PAYNE, Stanley G. *A History of Fascism 1914 – 1945*. Taylor & Francis e-Library 2003, s. 24. Jedným zo symptómov intelektuálneho posunu v prostredí nemeckého, rakúskeho či sprostredkovane i ruského socialistického hnutia, bol aj vplyv myšlienok jednej z hlavných postáv filozofického iracionalizmu a voluntarizmu Friedricha Nietzscheho. K tomu pozri: ASCHHEIM, Steven E. Nietzschean Socialism – Left and Right, 1890 – 1933. In *Journal of Contemporary History*, 1988, roč. 23, č. 2., s. 147-168.

⁷¹ KRYLOVA 2003, s. 13

inštinktívnosť, živelnosť a deštruktívny potenciál. Lenin robotnícku triedu od začiatku 20. storočia začal považovať za kolísavú, zaostalú, zavraždenú a skostnatenuú.⁷²

Záver

Podľa veľkej sovietskej encyklopédie predstavovalo skĺbenie marxizmu a leninizmu tvorivé rozvinutie teórie Marxa a Engelsa a jej aplikovanie v situácii novej historickej epochy, „*epochy imperializmu a proletárskych revolúcií, epochy pádu kolonializmu a víťazstva národnooslobodzovacích hnutí, epochy prechodu ľudstva od kapitalizmu k socializmu a budovania komunistického zriadenia*“.⁷³

Lenin pomocou marxistického slovníka a terminológie, s odvolaním sa na autority ortodoxie (Marx, Engels, Kautsky), toto zdanie – že svojou teoretickou inováciou rozvíja autentickú Marxovu náuku – navodzoval. Nedotkol sa celého súboru postulátov historického materializmu, ktoré sa týkali objektívneho vývoja kapitalizmu k socializmu. V tomto ohľade zostal marxistickým intelektuálom, oddaným strážcom ortodoxnej doktríny voči revizionistom a historickým optimistom.

No napriek tomu predstavoval aj bolševizmus hlbokú revíziu historicko-materialistickej doktríny v jej najcitlivejšom bode. Vzdal sa kľúčového, antropologického prvku marxistického optimizmu – presvedčenia, že utláčaná, vykorisťovaná a záujmovo rozdrobená robotnícka trieda je schopná na základe vlastných sociálnych skúseností skôr či neskôr dospieť k uvedomeniu si svojej spoločnej situácie a spoločných záujmov, k politickej jednote a nakoniec aj k emancipácii seba samej.

Pesimizmus v tejto otázke priviedol Lenina k prijatiu idealistických postulátov. Podľa nich propaganda a indoktrinácia spočívajúca v šírení ideí úzkou elitou dokáže vštepíť robotníckej mase to, čo nedokážu materiálne podmienky ani sociálna skúsenosť – socialistický svetonázor.⁷⁴ Na tomto poznatku vystaval svoju voluntaristickú politickú teóriu, stratégiu, propagandistickú i organizačnú taktiku. Jej ústredným cieľom, vysoko nadradeným nad všetko ostatné, bola revolúcia. Revízia mu teoreticky zdôvodnila, že k nej nepotreboval nič, čo bolo dovtedy pre ortodoxný marxizmus *sine qua non* socializmu – ani politicky zrelú robotnícku triedu, ani sociálne a ekonomicky zrelé podmienky. Potreboval disciplinovanú a centralisticky organizovanú politickú silu, ktorá je schopná uskutočniť politický prevrat – v mene robotníckej triedy a pre robotnícku triedu, no nie robotníckou triedou samotnou. Všetko ostatné – industrializácia i kultivácia robotníckej

⁷² BENKO, Juraj. Masy, idey a skryté túžby. In BYSTRICKÝ, Valerián – ROGULOVÁ, Jaroslava (eds.). *Storočie propagandy. Slovensko v osídľach ideológií*. Bratislava : AEP 2005, s. 30.

⁷³ MITIN 1976.

⁷⁴ MAYER 1994, s. 679.

triedy – malo prísť až po prevzatí moci a s ňou aj všetkých riadiacich a donucovacích nástrojov štátu.

Posun k pesimizmu priniesol závažné konzekvencie ako v politickej teórii, tak i organizačnej a propagandistickej praxi. Tvorili zásadné dištinktívne črty bolševizmu voči iným, tiež revolučne orientovaným marxistickým smerom – ako v rámci ruského, tak i európskeho socialistického a po vojne i komunistického hnutia.⁷⁵

S týmto ideologickým kódom (a s ikonickou nálepkou marxizmus-leninizmus) sa stal bolševizmus štátnou doktrínou najskôr v Rusku, ideológiou medzivojnového komunistického hnutia a po druhej svetovej vojne štátnou doktrínou aj v strednej a juhovýchodnej Európe. Do fungovania sovietskej „diktatúry proletariátu“, medzivojnovovej komunistickej internacionály a socialistických diktatúr druhej polovice 19. storočia sa v konečnom dôsledku nepremietli princípy marxizmu, ale viac voluntaristické vnímanie fungovania revolučnej politickej strany, ktorej základy položil Lenin na prelome 19. a 20. storočia.

Cituj:

BENKO, Juraj. Na hranici paradigiem: ortodoxný marxizmus a jeho bolševická revízia. In *Forum Historiae*, 2014, roč. 8, č. 1, s. 17-37. ISSN 1337-6861.

...

Mgr. Juraj Benko, PhD. (1974) od roku 2002 pracuje v Oddelení novších dejín Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Zaoberá sa problematikou dejín socialistického a komunistického hnutia v strednej Európe a v Československu v 20. storočí, politickou propagandou a formovaním politických identít po prvej svetovej vojne. Je autorom radu štúdií publikovaných doma i v zahraničí a editorom kolektívnej monografie *Občan a štát v moderných dejinách Slovenska* (Bratislava, Historický ústav 2010). V roku 2012 publikoval monografiu *Bolševizmus medzi Východom a Západom (1900 – 1920)* (Bratislava : Historický ústav SAV, 2012)
Kontakt: Juraj.Benko@savba.sk

⁷⁵ Už krátko po vydaní Leninovho *Čo robiť?* došlo v otázke konceptualizácie subjektu revolúcie k rozkolu v ruskom sociálnodemokratickom exile a k vzniku dvoch hlavných frakcií – bolševikov a menševikov. Leninov revolučný manuál sa stal predmetom kritiky marxistických teoretikov, ako napr. L. D. Trockého či Rózy Luxemburgovej. Jej postoj k leninistickej inovácii marxistickej teórie sa stal aj jedným zo zdrojov kritiky bolševizmu a jeho praktík na pôde III. komunistickej internacionály po prvej svetovej vojne. Viac k tejto otázke: BENKO 2012, s. 179-186.